

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ανάπτυξη της πόλης και η κοινωνική της διαίρεση

Η Αθήνα είναι σήμερα μια μεγάλη περιφερειακή μητρόπολη στη Νότια Ευρώπη. Τα ίχνη της ιστορίας της μπορεί να χάνονται σε προηγούμενες χιλιετίες, αλλά η πραγματικότητα του κτισμένου της χώρου είναι πολύ πρόσφατη. Κατά την εποχή της συγκρότησης του νέου ελληνικού κράτους και της ανάδειξής της σε πρωτεύουσά του αριθμούσε σχετικά λίγους κατοίκους –περίπου 10.000– και ήταν κατεστραμμένη από τις μάχες που οδήγησαν στην εθνική ανεξαρτησία (Καλλιβρετάκης 1996).

Η μεγέθυνση της πόλης κατά το 19ο και 20ό αιώνα υπήρξε κατά περιόδους ραγδαία, με αποτέλεσμα να αγγίζει πλέον τα 4.000.000 κατοίκους (γράφημα 0.1). Ωστόσο, η Αθήνα δεν αναπτύχθηκε στο πρότυπο των περισσότερων ευρωπαϊκών μητροπόλεων, που την ίδια περίοδο είχαν ως κινητήριο μοχλό τη βιομηχανική ανάπτυξη. Οι μεγάλες εισροές πληθυσμού στην ελληνική πρωτεύουσα δεν οφείλονταν στην οικονομική της δυναμική και στην ελκυστικότητα της αγοράς εργασίας της. Οφείλονταν πολύ περισσότερο σε ιστορικές συγκυρίες, όπως η μαζική ανταλλαγή πληθυσμών με την Τουρκία μετά το δυσμενές για την Ελλάδα τέλος της Μικρασιατικής εκστρατείας και η μαζική ροή πληθυσμού προς τις πόλεις μετά την Κατοχή και τον Εμφύλιο πόλεμο. Μέσα στη δεκαετία του 1920 ο πληθυσμός της πόλης σχεδόν διπλασιάστηκε –από 450.000 σε 800.000 (Κοτζαμάνης 1997: 5)– και μεταξύ 1940 και 1981 σχεδόν τριπλασιάστηκε –από 1.100.000 σε 3.000.000.

Η πληθυσμιακή της μεγέθυνση κατά την τελευταία περίοδο –από το 1990 και μετά– οφείλεται και αυτή σε συγκυριακούς παράγοντες. Από τη δεκαετία του 1980 ο ελληνικός πληθυσμός είχε πλέον σταθεροποιηθεί σε όλη την επικράτεια, μετά τις σημαντικές μεταπολεμικές μετακινήσεις προς τις μεγάλες πόλεις αλλά και τις αγορές εργασίας του εξωτερικού. Η αύξηση του πληθυσμού της Αθήνας κατά την τελευταία αυτή περίοδο οφείλεται κυρίως στη σημαντική εισροή μεταναστών. Η εισροή αυτή αποτελεί επίσης συγκυριακό φαινόμενο,

αφού δεν προκλήθηκε από την ελκυστικότητα της τοπικής αγοράς εργασίας, αλλά από την κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού σε γειτονικά κράτη και τη μαζική και απεγνωσμένη αναζήτηση διεξόδων στο εξωτερικό από πολλούς πολίτες τους.

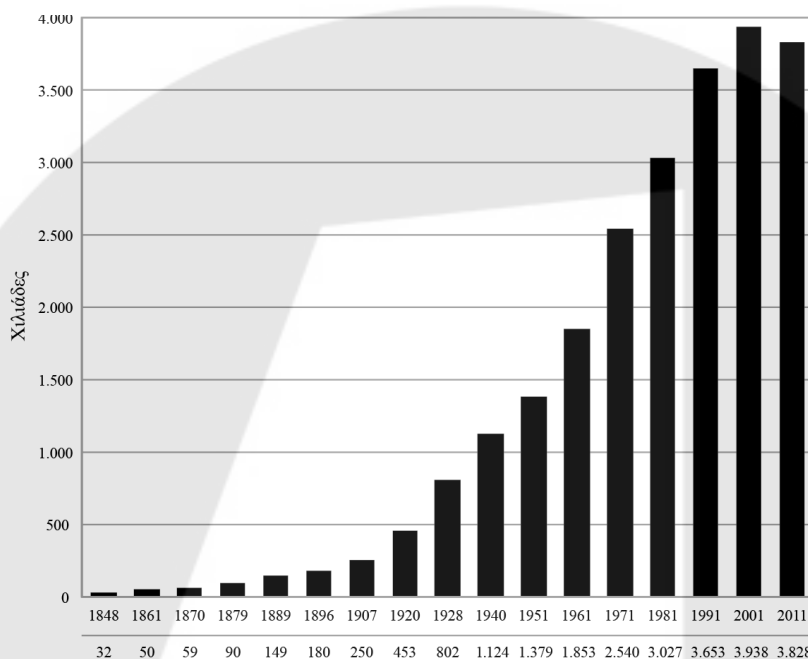
Η περίοδος μετά το 1980 χαρακτηρίζεται επίσης από τη μεγάλη επέκταση της πόλης στις γύρω περιοχές της, όπως φαίνεται καθαρά σε χάρτη της Αβδελίδη (2000: 30) όπου παρουσιάζονται οι διαδοχικές επεκτάσεις του αστικού ιστού από το 1875 μέχρι το 1995. Η επέκταση αυτή του αστικού ιστού δεν μείωσε μόνο το ειδικό βάρος του ευρύτερου κέντρου της πόλης ως προς το σύνολο της μητροπολιτικής περιοχής,¹ αλλά ανακατένιψε με αρκετά διαφορετικό τρόπο τη χωροθέτηση των διαφόρων κοινωνικών ομάδων. Αυτή η ανακατανομή προήλθε κυρίως από τη μετακίνηση στα προάστια σημαντικού τμήματος των υψηλών και μεσαίων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών, παράλληλα με την παραμονή των χαμηλότερων στους προηγούμενους τόπους κατοικίας τους.

Η συγκρότηση της πόλης ως επακόλουθο συγκυριακών καταστάσεων και παραγόντων απόθησης πληθυσμού από άλλες περιοχές δεν συνέβαλε στην κοινωνική και πολεοδομική της οργάνωση στο πρότυπο των μοντέρνων βιομηχανικών πόλεων της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής. Η υπερεπάρκεια εργατικού δυναμικού –την οποία επιβεβαιώνει και ο ταυτόχρονα με την έντονη αστικοποίηση πολύ μεγάλος αριθμός Ελλήνων μεταναστών προς ξένες αγορές εργασίας μέχρι και τη δεκαετία του 1970 (γράφημα 2.2.1)– συνέτεινε στην περιορισμένη φροντίδα για ανάπτυξη κοινωνικών υπηρεσιών από την πλευρά του κράτους και των εργοδοτών. Η απουσία πυκνού δικτύου κοινωνικών υπηρεσιών μαζί με την απουσία μεγάλων μονάδων βιομηχανικής απασχόλησης συνδέθηκαν με την περιορισμένη πολεοδομική οργάνωση της πόλης, καθώς η ανάπτυξη και η λειτουργία των στοιχείων αυτών αποτελεί σημαντική συνιστώσα του πολεοδομικού σχεδιασμού και της εφαρμογής του.

Μέσα σε συνθήκες όπου η βιομηχανική απασχόληση δεν αποτελούσε το βασικό λόγο εγκατάστασης στην πόλη και το κεντρικό στοιχείο ενσωμάτωσης για το νέο πληθυσμό της, η στέγαση απέκτησε πολύ σημαντικότερη θέση στη διαδικασία ένταξης και κοινωνικής αναπαραγωγής (Allen κ.ά. 2004). Η εξασφάλιση ενός ασφαλούς και σταθερού τόπου κατοικίας χρειάστηκε να αντισταθίσει, σε μεγάλο βαθμό, την επισφαλή σχέση με την απασχόληση, η οποία ήταν συχνά περιστασιακή και απρόβλεπτη. Μεγάλο τμήμα των νέων κατοίκων της πόλης αναζήτησε την ασφάλεια της ιδιοκατοίκησης μέσα από πρακτικές αυτοστέγασης και συχνά αυθαίρετης δόμησης στην περιφέρεια της

---

1. Το ειδικό πληθυσμιακό βάρος του Δήμου Αθηναίων στη μητροπολιτική περιοχή μειώθηκε σταδιακά από 40,3% το 1951 σε 34,0% το 1971, 25,1% το 1991 και 17,3% το 2011 (ΕΣΥΕ 1974, 1997 και ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ 2015).

Γράφημα 0.1 Εξέλιξη του πληθυσμού της Αθήνας 1848-2011² (χιλιάδες)

Πηγή δεδομένων: Κοτζαμάνης 1997 για την περίοδο 1848-1981 και ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015) για την περίοδο 1991-2011

πόλης,³ δεδομένου ότι η κανονικότητα της καταβολής ενοικίου ήταν προβληματική για τους ευκαιριακά απασχολούμενους, ενώ η παροχή κοινωνικής κατοικίας ήταν πολύ περιορισμένη και απευθυνόταν αποκλειστικά σε εργατοϋπαλλήλους με σταθερή απασχόληση.

Δύο ήταν τα στεγαστικά συστήματα που κυριάρχησαν την περίοδο της με-

2. Στις τρεις τελευταίες χρονολογίες που παρουσιάζονται στο γράφημα 0.1 περιλαμβάνεται και ο πληθυσμός του Υπολοίπου Αττικής, καθώς το μεγαλύτερο μέρος του –αν εξαιρέσει κανείς τα νησιά της Νομαρχίας Πειραιώς και λίγες άλλες περιφερειακές και ολιγοπληθείς περιοχές– αποτελεί πλέον οργανικό τμήμα της αθηναϊκής μητρόπολης. Θα μπορούσε μάλιστα κάποιος να υποστηρίξει ότι και ορισμένες περιοχές που βρίσκονται εκτός Αττικής, όπως η βιομηχανική περιοχή των Οινόφυτων, αλλά και πόλεις όπως η Κόρινθος και η Χαλκίδα, αποτελούν σε μεγάλο βαθμό κομμάτι της ευρύτερης μητρόπολης.

3. Σημαντικός αριθμός λαϊκών μονοκατοικιών κτίστηκαν χωρίς οικοδομική άδεια κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Η Λεοντίδου αναφέρει ένα σύνολο 140.000 μονάδων για την περίοδο 1940-1970 και υπολογίζει ότι στέγασαν περίπου 570.000 κατοίκους ή το 35% του πληθυσμού που εισέρευσε στην πόλη εκείνη την περίοδο (Leontidou 1990: 149). Ο αριθμός αυτός αποτελεί αναθεώρηση προς τα πάνω προηγούμενης εκτίμησης από τον Ρωμανό (1970), βασισμένης σε αδημοσίευτα στοιχεία του Υπουργείου Δημοσίων Έργων και με την υπόθεση

γάλης μεγέθυνσης της Αθήνας και επέδρασαν καταλυτικά στην κοινωνικοχωρική διαμόρφωσή της: η αυτοστέγαση, που σημάδεψε κυρίως τις δεκαετίες 1950 και 1960 (Leontidou 1990, Χαϊντενράιχ κ.ά. 2007), και η αντιπαροχή (Αντωνοπούλου 1991), που αναπτύχθηκε κυρίως στις δεκαετίες 1960 και 1970.⁴ Σημαντική μορφολογική διαφορά μεταξύ τους είναι ότι η πρώτη αφορά χαμηλή δόμηση και η δεύτερη πολυώροφα κτήρια.⁵ Άλλη σημαντική διαφορά είναι ότι η λύση της αυτοστέγασης αναπτύχθηκε σε μια εποχή που αγροτικά στρώματα μετατρέπονταν μαζικά σε εργατικά στρώματα της πόλης και διέθεταν την εμπειρία και τις δεξιότητες για να τη χρησιμοποιήσουν, ενώ η αντιπαροχή ήρθε να καλύψει τη ζήτηση από τα ταχέως διευρυνόμενα μεσαία στρώματα της πόλης, που παρήγαγε η αυξημένη κοινωνική κινητικότητα της εποχής.

Τις στεγαστικές επιλογές και πρακτικές των οικιστών της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου διευκόλυνε η αντιμετώπιση του ζητήματος της κατοικίας από την πολιτική εξουσία. Ευνοήθηκε σημαντικά η υποβοήθηση των οικιστών να αναζητήσουν την ιδιοκατοίκηση με δική τους πρωτοβουλία, στη λογική της ανατροπής του διχαστικού κλίματος που είχε κληρονομηθεί από τον Εμφύλιο. Στόχος ήταν η δημιουργία ενός μεγάλου στρώματος μικροϊδιοκτητών, λιγότερο επιρρεπούς να αναπτύσσει ανατρεπτική πολιτική συμπεριφορά. Η πολιτική αυτή προωθήθηκε με πελατειακές πρακτικές, επικεντρωμένες στην κατοικία, κάτι που παρατηρήθηκε και σε αρκετές άλλες χώρες. Μέσα από την ανοχή της αυθαίρετης δόμησης και την εκ των υστέρων ένταξη αυθαίρετα δομημένων περιοχών στο σχέδιο πόλης, η κατοικία έγινε αντικείμενο πολιτικής συναλλαγής, αφού η εξασφάλιση στέγης και η διευκόλυνση της πρόσβασης στην ιδιοκατοίκηση παρέχονταν με εκλογικά ανταλλάγματα.

Η αντιπαροχή λειτούργησε πολιτικά με κάπως διαφορετικό τρόπο. Απουσίαζε η σαφής χωρική αναφορά που χαρακτήριζε την αυτοστέγαση, ενώ η ευνοϊκή αντιμετώπισή της αποτελούσε προνόμιο για τους βασικούς συντελεστές της: τους ιδιοκτήτες των οικοπέδων που μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο αντιπαροχής και τους εργολάβους που αναλάμβαναν σχετικά έργα. Πέρα όμως από τους άμεσα ευεργετούμενους, η αντιπαροχή είχε, εμμέσως, ευεργε-

---

ότι είχε υποεκτιμηθεί η αυθαίρετη δόμηση κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου και κατά τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια.

4. Περισσότερα από 320.000 κτήρια ανεγέρθηκαν στη μητροπολιτική Αθήνα κατά τις τρεις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες (Maloutas & Karadimitriou 2001: 710, Leontidou 1990: 143). Η συμμετοχή του δημόσιου τομέα σε αυτή τη δραστηριότητα ήταν περιορισμένη: 10% κατά μέσο όρο για τη δεκαετία του 1950 και 1% ως 2% για τις δεκαετίες 1960 και 1970 (Οικονομού 1987: 124-5).

5. Η χρονική διαδοχή των δύο συστημάτων αντικατοπτρίζεται και από τη μεταβολή του τύπου των κτηρίων ανά εποχή: 80% των νέων κτηρίων που οικοδομήθηκαν το 1961 στη μητροπολιτική Αθήνα ήταν μονώροφα, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό το 1984 ήταν 20% (Leontidou 1990: 144).

τικό αποτέλεσμα και για την πληθώρα των δυνητικών αγοραστών κατοικίας, που βρέθηκαν σε μια αγορά για την οποία υπήρχε συνεχής προσφορά μεγάλου αριθμού νέων διαμερισμάτων, με ποικίλα χαρακτηριστικά και σχετικώς προστιτή τιμή. Με αυτή την έννοια, η αντιπαροχή υπήρξε τελικώς πολύ πιο σημαντική για το μεγάλο οικιστικό απόθεμα που παρήγαγε, το οποίο κάλυψε τη ζήτηση για ιδιόκτητη και ενοικιαζόμενη κατοικία νοικοκυριών που ανήκαν σε πολύ ευρύ κοινωνικό φάσμα, και λιγότερο για τις στρατηγικές και το ρόλο που έπαιξε για εκείνους που την υλοποίησαν.

Συχνά, η πολιτική αυτή για τη στέγαση θεωρήθηκε απουσία πολιτικής, με την έννοια ότι το κράτος και η πολιτική εξουσία είχαν στραμμένη την προσοχή τους σε άλλες προτεραιότητες και ότι η οικοδομική δραστηριότητα χρησιμοποιήθηκε κυρίως ως εργαλείο ελέγχου της ευρύτερης οικονομικής δραστηριότητας (αναθέρμανση της οικονομίας όταν χρειαζόταν μέσω της οικοδομής), χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη στέγαση αυτή καθαυτή. Η πραγματικότητα είναι πιο σύνθετη. Οι πολιτικές που ακολουθήθηκαν δημιούργησαν έναν προνομιακό χώρο –προστατευμένο από την εισδοχή μεγάλων παικτών, όπως οι ιδιωτικές τράπεζες και οι μεγάλες κατασκευαστικές εταιρείες– όπου μπόρεσαν να αναπτύξουν πρωτοβουλία πολύ ευρείες κοινωνικές ομάδες στις οποίες εντάσσονταν οι νέοι οικιστές, οι πολυάριθμοι μικροϊδιοκτήτες γης, οι μικροεργολάβοι και οι επίσης πολυάριθμοι λοιποί απασχολούμενοι στον οικοδομικό τομέα (Οικονόμου 1988).

Αυτή η πολιτική είχε σημαντικές επιπτώσεις. Πρώτα απ' όλα βελτίωσε σε σημαντικό βαθμό τις στεγαστικές συνθήκες που είχαν κληρονομηθεί από την προηγούμενη περίοδο⁶ και τις οποίες είχε επιδεινώσει ο πόλεμος, η Κατοχή και ο Εμφύλιος. Ο τρόπος όμως με τον οποίο καλύφθηκαν οι στεγαστικές ανάγκες ήταν σε μεγάλο βαθμό σε βάρος της υποδομής και της πολεοδομικής οργάνωσης της πόλης, καθώς η μείωση του κόστους της κατοικίας βασίστηκε στην πλημμελή επένδυση και στα δύο. Παράλληλα, το υψηλό ποσοστό πρόσβασης στην ιδιοκατοίκηση και η κοινωνική διάχυσή του, σε συνδυασμό με τις περιορισμένες πιέσεις μετεγκατάστασης που ασκούσε η αγορά εργασίας, οδήγησαν σε παγίωση της χωροθέτησης των νέων και των παλαιών οικιστών και των οικογενειακών τους δικτύων στις περιοχές κατοικίας τους. Οι πρακτικές της αυτοστέγασης και της μικροεργολαβικής οικοδομικής δραστηριότητας συνέβαλαν συνεπώς στην εξατομίκευση του προβλήματος της στέγασης και στον

---

6. Ο λόγος άτομα/δωμάτιο μειώθηκε από 2,5 το 1940 σε 1,03 το 1976 (ΚΕΠΕ 1966 & 1976, Χειμωνίτη-Τερροβίτη 2001, Μαλούτας 1990: 15-6). Η ποσοστιαία βελτίωση των συνθηκών ήταν μεγαλύτερη για τα εργατικά στρώματα (Εμμανουήλ 1977: 57). Στο Μεσοπόλεμο οι συνθήκες ήταν πολύ χειρότερες. Κατά τη δεκαετία του 1920, το 75% του πληθυσμού της Αθήνας ζούσε σε κατοικίες ενός δωματίου (Jenks 1957) παρά το γεγονός ότι τα νοικοκυριά της εποχής αποτελούνταν συνήθως από πολυμελείς, διευρυμένες οικογένειες.

περιορισμό του πολεοδομικού σχεδιασμού και των σχετικών παρεμβάσεων, με αποτέλεσμα να ευνοηθεί η παγίωση τόσο της ανάμειξης των χρήσεων γης όσο και της κοινωνικής ανάμειξης (Leontidou 1990), την οποία ενίσχυσε και η περιορισμένη στεγαστική κινητικότητα.

Τα δύο βασικά στεγαστικά συστήματα της μεταπολεμικής περιόδου –η αυτοστέγαση και η αντιπαροχή– διαμόρφωσαν σε μεγάλο βαθμό το σημερινό δομημένο περιβάλλον και το οικιστικό απόθεμα της πόλης, αφού η οικοδομική δραστηριότητα μειώθηκε κατακόρυφα από τη δεκαετία του 1980 και μετά. Διαμορφώνοντας το δομημένο περιβάλλον, δημιούργησαν το φυσικό πλαίσιο και τις συνθήκες μέσα στις οποίες συγκροτείται και αναπαράγεται η κοινωνική γεωγραφία της πόλης. Παρά το μεγάλο διάστημα που έχει παρέλθει από την περίοδο εκείνη,⁷ αυτά που παραμένουν και εξακολουθούν να αποτελούν σημαντική παράμετρο για την κοινωνική γεωγραφία της πόλης και τη διαμόρφωση των σχημάτων του κοινωνικού διαχωρισμού είναι η συγκριτικά χαμηλή ποιότητα του οικιστικού χώρου στη δυτική πλευρά της πόλης –η οποία συνδέεται με τις συνθήκες στις οποίες αναπτύχθηκε η αυτοστέγαση– και η εσωτερική δομή της πολυκατοικίας της αντιπαροχής, με την άνιση ποιότητα κατοικίας ανάλογα με τον όροφο.

Μια άλλη πολύ σημαντική παράμετρος είναι ότι και τα δύο αυτά συστήματα διευκόλυναν σε μεγάλο βαθμό την πρόσβαση στην ιδιοκατοίκηση (Emmanuel 2014) ακόμη και για τα ευρέα χαμηλά στρώματα.⁸ Αυτό άρχισε να αλλάζει σταδιακά μετά τη δεκαετία του 1970, αλλά το γεγονός ότι η οικοδομική δραστηριότητα περιορίστηκε έκτοτε σημαντικά και η νέα ζήτηση επίσης περιορίστηκε, λόγω της μεγάλης μείωσης στο ρυθμό αύξησης του πληθυσμού της πόλης, έκανε τη διεύρυνση της ανισότητας στην πρόσβαση στην κατοικία λιγότερο ορατή.

Εκτός από τα χαρακτηριστικά του χώρου μέσα στον οποίο διαμορφώνεται ο κοινωνικός διαχωρισμός, ιδιαίτερη σημασία έχει η μορφολογία των κοινωνι-

7. Οι πόλεις είναι συχνά «δέσμιες» των χαρακτηριστικών που έχει το οικιστικό τους απόθεμα, το οποίο μπορεί να προέρχεται από πολύ παλαιότερη εποχή. Για παράδειγμα, το κέντρο του Παρισιού –το εντός των τειχών– καλύπτεται σε μεγάλο βαθμό από αστικές πολυκατοικίες της περιόδου 1880-1915. Τα κτήρια αυτά, εκτός από τη συνολική αρχιτεκτονική και πολεοδομική ατμόσφαιρα που προσδίδουν στην πόλη, φιλοξένησαν μορφές κοινωνικού διαχωρισμού στη μικροκλίμακα, όπως είναι η εγκατάσταση των πιο φτωχών στους επάνω ορόφους χωρίς ανελκυστήρα ή σε διαμερίσματα που έβλεπαν μόνο σε εσωτερική αυλή. Με την πάροδο του χρόνου, οι διαχωρισμοί στη μικροκλίμακα μεταλλάχθηκαν λόγω των αναπλάσεων και των τεχνολογικών αναβαθμίσεων των κτηρίων και της αυξημένης ζήτησης για κατοικία στο κεντρικό Παρίσι. Οι μεταλλαγές αυτές ωστόσο κινήθηκαν πάντοτε μέσα σε αυτό που επέτρεπαν τα χαρακτηριστικά του βασικού κελύφους των κτηρίων και αυτό ισχύει για περισσότερο από έναν αιώνα.

8. Η σημαντική πρόσβαση των λαϊκών στρωμάτων στην ιδιοκατοίκηση δεν αποτελεί ελληνική ιδιομορφία. Οι υπόλοιπες χώρες της Νότιας Ευρώπης (Cremaschi 1998, Allen κ.ά. 2004) αλλά και πολλές άλλες περιοχές του κόσμου παρουσιάζουν ανάλογη εικόνα.

κών ομάδων της πόλης και ο τρόπος με τον οποίο εξελίσσεται το περιεχόμενό τους και οι μεταξύ τους σχέσεις με την πάροδο του χρόνου. Η κοινωνία της Αθήνας των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών διαφέρει ριζικά από τη σημερινή. Το 1960 οι υψηλές κοινωνικοεπαγγελματικές ομάδες ήταν ολιγοπληθείς (10%), ενώ οι ενδιάμεσες και τα εργατικά στρώματα κάλυπταν περίπου εξίσου το υπόλοιπο ποσοστό (ΕΣΥΕ 1962: 42-43, Λεοντίδου 1986). Το ποσοστό των υψηλότερων κατηγοριών (διευθυντικά στελέχη και επαγγελματίες [professionals]) αυξανόταν έκτοτε συνεχώς και το 2011 έφτασε το 26%, ενώ εκείνο των εργατικών στρωμάτων έπεσε από το 43% στο 29%. Από μια σχετικώς πυραμιδική δομή στις δεκαετίες 1960 και 1970, η εξέλιξη οδήγησε σε μια πιο ισομερή κατανομή μεταξύ των τριών βασικών μερών (υψηλών, ενδιάμεσων, χαμηλών κατηγοριών).⁹

Η αλλαγή της γενικής εικόνας της κοινωνικοεπαγγελματικής δομής περιείχε ωστόσο και σημαντικές αλλαγές στο εσωτερικό κάθε κατηγορίας. Στις υψηλές κατηγορίες ορισμένες ομάδες αποσπάστηκαν από τις υπόλοιπες όσον αφορά τις αμοιβές και τις παροχές που απολάμβαναν, έστω και αν στην Ελλάδα αυτή η τάση ήταν πολύ λιγότερο έντονη από ό,τι σε χώρες όπου η παρουσία μεγάλων διεθνικών [transnational] επιχειρήσεων είναι πολύ πιο δεσπόζουσα στην αγορά εργασίας. Οι διαφοροποιήσεις μεταξύ ενδιάμεσων κατηγοριών επίσης αυξήθηκαν, με ορισμένες από αυτές να μην απέχουν ιδιαίτερα από κάποιες της ανώτερης ομάδας –όπως οι ιδιαίτερα εξειδικευμένοι τεχνολόγοι, οι οποίοι συχνά υπερτερούν σε σχέση με αρκετές κατηγορίες επαγγελματιών ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης και τις αμοιβές. Παράλληλα, στο άλλο άκρο των ενδιάμεσων κατηγοριών υπάρχει διόγκωση χαμηλών υπαλληλικών θέσεων –οι οποίες συχνά κατέχονται από γυναίκες– των οποίων η ταξική διαφορά με τις εργατικές κατηγορίες είναι πολύ μικρή και ελαττώνεται ακόμη περισσότερο όταν συνυπάρχουν στα ίδια οικογενειακά και κοινωνικά δίκτυα. Οι εργατικές κατηγορίες βρέθηκαν σε πορεία συρρίκνωσης αυτές τις δεκαετίες, όπως και σε όλο τον υπόλοιπο οικονομικά ανεπτυγμένο κόσμο. Συρρίκνωση και γήρανση υπήρξαν τα βασικά τους χαρακτηριστικά σε μια πορεία που μέχρι και τη δεκαετία του 1980 δεν επιβεβαίωνε τις θεωρίες περί κοινωνικής πόλωσης. Η συνέχεια όμως επεφύλασσε την είσοδο σημαντικού αριθμού μεταναστών, με τους οποίους αυξήθηκαν κυρίως οι γραμμές των εργατικών κατηγοριών. Διογκώθηκε έτσι ο κατώτερος κοινωνικοεπαγγελματικός πόλος, αλλά ταυτόχρονα εμφανίστηκαν

---

9. Στις υψηλές κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες περιλαμβάνονται τα διευθυντικά στελέχη και οι επαγγελματίες. Στις ενδιάμεσες οι τεχνολόγοι, οι υπάλληλοι γραφείου και οι απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών, μαζί με το σύνολο των μικροεργοδοτών, και στις χαμηλές όλες οι εργατικές κατηγορίες, τεχνίτες, ειδικευμένοι και ανειδίκευτοι εργάτες και απασχολούμενοι στον πρωτογενή τομέα.

και νέες διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των εργατικών κατηγοριών σε σχέση με τα δικαιώματα που απορρέουν από την ιδιότητα του πολίτη, τις αμοιβές, τις περιουσίες, το κοινωνικό κεφάλαιο κτλ.

Οι συνεχείς και σημαντικές αλλαγές που παρουσιάζει η κοινωνική δομή –τόσο όσον αφορά το ειδικό βάρος των επιμέρους κατηγοριών όσο και το περιεχόμενο πολλών από αυτές– καθιστά δυσχερή τη σύγκριση μεταξύ διαφορετικών χρονικών στιγμών, ιδιαίτερα όταν η χρονική διάρκεια είναι μεγάλη. Τη συγκρισιμότητα δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο η συχνή αλλαγή του τρόπου με τον οποίο καταγράφονται οι κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες, κάτι που επιβάλλουν ωστόσο οι αλλαγές του περιεχομένου τους, η εμφάνιση νέων και η εξαφάνιση κάποιων από τις παλαιότερες.

Όλα αυτά τα ζητήματα δυσκολεύουν την αποτύπωση του κοινωνικού διαχωρισμού και της δυναμικής του, του τρόπου δηλαδή με τον οποίο συνυφαίνονται στην πόλη οι άνισες και μεταβαλλόμενες κοινωνικές κατηγορίες και οι χωρικές δομές της σε διαδικασίες κοινωνικής αναπαραγωγής. Αυτή η αποτύπωση αποτελεί το βασικό αντικείμενο του βιβλίου.

Τα περιεχόμενα του βιβλίου

Το πρώτο μέρος του βιβλίου είναι αφιερωμένο στη θεωρητική συζήτηση για τον *κοινωνικό διαχωρισμό* [segregation]. Καλύπτει τη διαδρομή της έννοιας αυτής από την εποχή που τη χρησιμοποίησαν οι πρωτεργάτες της Σχολής του Σικάγου και παρουσιάζει τα βασικά εννοιολογικά και τεχνικά ζητήματα που θέτει η χρήση της στην εμπειρική και τη γενικότερη έρευνα για τις κοινωνικοχωρικές μεταβολές στις σύγχρονες μητροπόλεις. Επειδή στο βιβλίο αυτό αποδίδεται ιδιαίτερη σημασία στο *συγκείμενο* [context], στο κεφάλαιο αυτό του πρώτου μέρους γίνεται ειδική αναφορά στη διαφορετική αντίληψη και τις διαφορετικές προσεγγίσεις για τον κοινωνικό διαχωρισμό που έχουν διαμορφωθεί και επικρατήσει στις δύο πλευρές του Ατλαντικού. Με τον τρόπο αυτό επιχειρείται η ανάδειξη του ρόλου που παίζει το συγκείμενο στη διαμόρφωση θεωρητικών προτάσεων και εννοιολογικών εργαλείων σε έναν τομέα όπως η κοινωνιολογία της πόλης. Αυτό αποκτά ιδιαίτερη σημασία όταν τα εργαλεία αυτά και οι θεωρητικές προτάσεις μεταφέρονται σε αρκετά διαφορετικές συνθήκες από αυτές στις οποίες γεννήθηκαν –όπως οι συνθήκες της Αθήνας σε σχέση με αυτές των μητροπόλεων των ΗΠΑ–, κάτι που ενέχει τον κίνδυνο να λειτουργήσουν ως παραμορφωτικοί φακοί, εφόσον δεν χρησιμοποιηθούν με μεγάλη προσοχή. Το περιεχόμενο αυτού του κεφαλαίου αντλεί το υλικό του από την εισαγωγή σε συλλογικό τόμο με αντικείμενο τη συγκριτική ανάλυση του κοινωνικού διαχωρισμού σε 11 πόλεις τριών διαφορετικών ηπείρων (Maloutas 2012a).

Στο δεύτερο μέρος αποτυπώνεται ο κοινωνικός διαχωρισμός στην Αθήνα. Το δεύτερο κεφάλαιο αποτελεί σύντομη εισαγωγή στις βασικές παραμέτρους του κοινωνικού διαχωρισμού στην ελληνική πρωτεύουσα. Σκιαγραφούνται οι μεταπολεμικές εξελίξεις όσον αφορά τις πληθυσμιακές μεταβολές, την κοινωνική δομή και την κοινωνική κινητικότητα. Οι εξελίξεις αυτές συνδέονται με τις μεταβολές στην αγορά κατοικίας, τα στεγαστικά συστήματα και τις επιπτώσεις στον στεγαστικό διαχωρισμό. Το κεφάλαιο αυτό βασίζεται σε άρθρο που έχει δημοσιευθεί σε γαλλικό περιοδικό (Maloutas 2010) και ως κεφάλαιο σε συλλογικό τόμο για την Αθήνα (Μαλούτας 2009).

Στο τρίτο κεφάλαιο επιχειρείται η αποτύπωση του κοινωνικού διαχωρισμού στην Αθήνα αρχίζοντας από τη δεκαετία του 1960 –για την οποία τα δεδομένα είναι περιορισμένα– και στη συνέχεια, την περίοδο 1971-2011, με τη χρήση μεγάλων χωρικών ενοτήτων (δήμων) και ευρύτερων και όσο το δυνατόν περισσότερο συγκρίσιμων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών. Η ανάλυση επικεντρώνεται στη συνέχεια στον κοινωνικό διαχωρισμό με βάση τα δεδομένα του 2011, ο οποίος προσεγγίζεται σε πολύ αναλυτικό χωρικό επίπεδο [σε 3.000 μονάδες χωρικής ανάλυσης πόλεων (ΜΟΧΑΠ)] και με βάση πολύ αναλυτικές κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες. Με τη χρήση πολυμεταβλητών στατιστικών τεχνικών παράγεται μια κοινωνική τυπολογία των περιοχών κατοικίας της πόλης, με βάση την οποία ομαδοποιούνται οι 3.000 ΜΟΧΑΠ και χαρτογραφείται το αποτέλεσμα. Στη συνέχεια εξετάζεται η αλλαγή της κοινωνικής φυσιογνωμίας των επτά κοινωνικών τύπων που περιέχει η σχετική τυπολογία των περιοχών κατοικίας, μεταξύ 2001 και 2011, ώστε να αποτυπωθεί η δυναμική του κοινωνικού διαχωρισμού κατά τη δεκαετία του 2000.

Το τέταρτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στον εθνοτικό διαχωρισμό στην Αθήνα. Επικεντρώνεται στις εθνοτικές ομάδες που είχαν πληθυσμό πάνω από 2.000 άτομα το 2011 και παρουσιάζει τη θέση της καθεμίας στην απασχόληση, την εκπαίδευση, τη στέγαση, καθώς και την πρόσβασή τους σε ορισμένα βασικά αγαθά, όπως το ιδιωτικό αυτοκίνητο και το διαδίκτυο. Από τα παραπάνω προκύπτει η ιεράρχηση των εθνοτικών ομάδων σε σχέση με την πρόσβαση στις σχετικές υπηρεσίες και αγαθά, ενώ το κεφάλαιο περιλαμβάνει και χαρτογράφηση ορισμένων εθνοτικών ομάδων ως προς τον τόπο κατοικίας των μελών τους. Το κεφάλαιο αυτό βασίζεται σε συμβολή σε τιμητικό τόμο για τη Λίλα Λεοντίδου (Μαλούτας 2018).

Το τρίτο μέρος περιλαμβάνει κεφάλαια με αντικείμενο τις ιδιομορφίες του κοινωνικού διαχωρισμού στην Αθήνα. Στο πέμπτο κεφάλαιο εξετάζεται μια διαδικασία που εμφανίζεται και σε άλλες πόλεις της Νότιας Ευρώπης και αφορά το φαινομενικά παράδοξο η κοινωνική κινητικότητα σε παραδοσιακά εργατικές γειτονίες να μη μεταφράζεται και σε αποχώρηση αυτών που ανεβαίνουν κοινωνικά προς «καλύτερες» περιοχές, οι οποίες να αντιστοιχούν στις αναβαθ-

μισμένες κοινωνικές τους θέσεις. Διατυπώνεται μια ερμηνεία για το σχετικό φαινόμενο και εξετάζονται οι επιπτώσεις του, τόσο για τις περιοχές όπου συμβαίνει όσο και για τον κοινωνικό διαχωρισμό στο σύνολο της μητρόπολης. Η βασική προβληματική του κεφαλαίου προέρχεται από άρθρο σε αγγλικό περιοδικό (Maloutas 2004).

Το έκτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην κάθετη κοινωνική διαφοροποίηση στις πολυκατοικίες της αντιπαροχής και στη σχέση τους με τον –οριζόντιο– κοινωνικό διαχωρισμό. Εξετάζεται η βιβλιογραφία που αφορά τον κάθετο διαχωρισμό σε άλλες πόλεις –όπως το Παρίσι του τέλους του 19ου αιώνα– και περιγράφονται τα ειδικά χαρακτηριστικά της κάθετης κοινωνικής διαφοροποίησης στην Αθήνα. Σημαντικό χαρακτηριστικό είναι η μεγάλη έκτασή της, με την έννοια ότι αφορά ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού της πόλης, ιδιαίτερα στο κέντρο. Σημαντική πλευρά του κάθετου διαχωρισμού στην Αθήνα είναι και ο έντονος εθνοτικός του χαρακτήρας, καθώς και ο ρόλος συγκεκριμένων μεταναστευτικών ομάδων στη διαμόρφωσή του. Χρησιμοποιούνται αναλυτικά δεδομένα –που για πρώτη φορά παρείχε η απογραφή πληθυσμού του 2011– για την αποτύπωση της έκτασης τόσο του ταξικού όσο και του εθνοτικού κάθετου διαχωρισμού και προτείνεται τρόπος χαρτογραφικής ανάδειξής τους. Το κεφάλαιο αυτό έχει τροφοδοτηθεί με σημαντικό υλικό από άρθρα που έχουν γραφτεί με τον Νίκο Καραδημητρίου και με τον Σταύρο Σπυρέλλη (Maloutas & Karadimitriou 2001, Maloutas & Spyrellis 2016).

Το έβδομο και τελευταίο κεφάλαιο αφορά το ερώτημα κατά πόσον υπάρχουν σημαντικές διαδικασίες *εξευγενισμού* [gentrification] στην Αθήνα. Γίνεται αναφορά στη συζήτηση για την παγκόσμια εμβέλεια του σχετικού όρου και για το δόκιμο της χρήσης του σε πολύ διαφορετικά περιβάλλοντα και με αντικείμενο διαδικασίες με σημαντικές διαφορές μεταξύ τους. Όσον αφορά την παρουσία του στην Αθήνα, η διερεύνηση επικεντρώνεται στην αλλαγή της κοινωνικής φυσιογνωμίας επίμαχων περιοχών –όπως το Μεταξουργείο, το Γκάζι, ο Βοτανικός και του Ψυρρή– αναζητώντας στοιχεία επιβεβαίωσης ή απόρριψης της σχετικής υπόθεσης. Για λόγους σύγκρισης διερευνώνται και οι αντίστοιχες αλλαγές στην Πλάκα –περιοχή όπου έχει ολοκληρωθεί η διαδικασία εξευγενισμού σε προηγούμενη περίοδο– καθώς και στα Εξάρχεια και τα Άνω Πετράλωνα, όπου υπάρχουν εισερχόμενες ομάδες που έχουν χαρακτηριστικά εξευγενιστών, αλλά η αρχική τους κοινωνική φυσιογνωμία δεν προσιδιάζει σε αυτό που αποτελούν συνήθως οι εξευγενισμένες περιοχές. Το κεφάλαιο αυτό αναπαράγει απόψεις που έχω διατυπώσει τα τελευταία χρόνια για τον εξευγενισμό (Maloutas 2012b, 2017a & 2017b) και αντλεί υλικό από κεφάλαιο σε συλλογικό τόμο γραμμένο με τη Γεωργία Αλεξανδρή (Μαλούτας & Αλεξανδρή 2009).

Υπάρχουν σημαντικές πλευρές των ανισοτήτων και των διακρίσεων που συγκροτούν τον κοινωνικό διαχωρισμό στην Αθήνα, οι οποίες δεν αποτελούν

αντικείμενο αυτού του βιβλίου. Η διάσταση του φύλου, για παράδειγμα, συζητείται μόνο όσον αφορά τον εθνοτικό διαχωρισμό (κεφάλαιο 4) σε σχέση με τη διαφορετική σύνθεση των βασικών εθνοτικών ομάδων και τις επιπτώσεις στην ένταξή τους στην κοινωνία της πόλης, ενώ έχει πολύ πιο κεντρική θέση στη δουλειά άλλων ερευνητών/-τριών στις αστικές σπουδές (Vaiou & Lykogianni 2006, Βαΐου κ.ά. 2007, Βαΐου & Στρατηγάκη 2009) ή έχει αναλυθεί διεξοδικότερα σε σχέση με τα ζητήματα μετανάστευσης (Ψημμένος & Σκαμνάκης 2008, Ψημμένος 2013) καθώς και τα ζητήματα δομής και εξέλιξης των κοινωνικο-επαγγελματικών κατηγοριών (Agaroglou & Sayas 2009) ή τα ζητήματα λειτουργίας των προνοιακών υπηρεσιών (Παντελίδου-Μαλούτα 1988). Η διάσταση αυτή λείπει, ειδικότερα από τη συζήτηση και την ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων για την κοινωνική κινητικότητα και τον κοινωνικό διαχωρισμό. Η απουσία αυτή αφορά μερικές φορές σημαντικές πλευρές των εξελίξεων και επηρεάζει τις προτεινόμενες ερμηνείες, όπως στην περίπτωση της σημαντικής διαγενεακής κινητικότητας από εργατικά επαγγέλματα σε χαμηλές θέσεις του τριτογενούς τομέα, η οποία οφείλεται περισσότερο σε γυναίκες παρά σε άνδρες και για το λόγο αυτό αποκτά ιδιαίτερη σημασία και χωρικό σχήμα.

Ο στεγαστικός διαχωρισμός –που αποτελεί το επίκεντρο της κοινωνικής γεωγραφίας της Αθήνας για αυτό το βιβλίο– αφήνει έξω από τη συζήτηση και άλλες σημαντικές παραμέτρους, οι οποίες διαμορφώνουν τις κοινωνικές γεωγραφίες των πόλεων με συμπληρωματικό ή και αντιφατικό τρόπο ως προς το στεγαστικό διαχωρισμό. Οι παράμετροι αυτές αφορούν συνήθως διακριτούς χώρους από αυτόν της κατοικίας (διαχωρισμός στους τόπους εργασίας, στα μέσα μεταφοράς, στους χώρους και στις πρακτικές κατανάλωσης, στην ψυχαγωγία κτλ.). Συχνά μάλιστα, αποτελούν συνιστώσες της επιλογής περιοχής κατοικίας και, με τον τρόπο αυτό, συνδιαμορφώνουν πολυδιάστατες πολυεπίπεδες κοινωνικές γεωγραφίες με αλληλένδετες παραμέτρους. Μία από αυτές υπήρξε αντικείμενο σχετικώς πρόσφατης μεγάλης έρευνας του ΕΚΚΕ για τις πρακτικές κατανάλωσης με έμφαση στο χώρο του πολιτισμού (Εμμανουήλ 2016). Μια άλλη, συναφής διάσταση αφορά το σχολικό διαχωρισμό –θέμα με το οποίο ασχολούμαι συστηματικά εδώ και αρκετά χρόνια (Μαλούτας 2007, Maloutas κ.ά. 2013)–, ο οποίος συνδέεται πολύ στενά με το στεγαστικό διαχωρισμό. Η επιλογή σχολείου, σε πολλές πόλεις, αποτελεί βασική παράμετρο για την επιλογή τόπου κατοικίας. Ωστόσο, και όταν δεν συμβαίνει –όπως σε μεγάλο βαθμό στην Αθήνα–, υπάρχουν άλλες διεργασίες που αναπληρώνουν αυτή την απουσία, αυξάνοντας το σχολικό διαχωρισμό με διαφορετικούς τρόπους. Αυτή η διάσταση αναπτύσσεται περιστασιακά σε ορισμένα από τα κεφάλαια που ακολουθούν.

Η σημαντικότερη ίσως διάσταση που απουσιάζει από το βιβλίο είναι η ιστορική. Οι αναλύσεις αφορούν τη μεταπολεμική περίοδο, με κάποιες μικρές

νύξεις σε προηγούμενες εποχές, και επικεντρώνονται στις δύο τελευταίες δεκαετίες. Υπάρχουν αρκετές εργασίες που ιχνηλατούν τον κοινωνικό διαχωρισμό σε προηγούμενες περιόδους (Λεοντίδου 1989, Μπουρνόβα 2016, Μπουρνόβα & Δημητροπούλου 2015, Karidis 2014, Καρύδης 2015, Ποταμιάνος 2015, 2017α και 2017β, Αγριαντόνη 2004, Αγριαντόνη & Χατζηιωάννου 1995), με βάση τις οποίες μπορεί κανείς να διακρίνει τη μεγάλη συνέχεια των σχημάτων του κοινωνικού διαχωρισμού μέσα στο χρόνο, κάτι που παρατηρείται άλλωστε και σε πολλές άλλες πόλεις.

Τέλος, στο βιβλίο αυτό δεν υπάρχει η διάσταση των κλασικών γεωγραφικών προσεγγίσεων που περιγράφουν τη συνολική αναπτυξιακή δυναμική της Αθήνας, όπως στη δουλειά του Guy Burgel (1976) και, με διαφορετικό τρόπο, σε εκείνη της Λίλας Λεοντίδου (Leontidou, 1990).

Όλες αυτές οι διαστάσεις που απουσιάζουν αποτελούν ελλείψεις για το βιβλίο. Από την άλλη πλευρά, είναι και το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας αφαίρεσης, ώστε η εικόνα της κοινωνικής γεωγραφίας της Αθήνας με βάση το στεγαστικό διαχωρισμό να αναδειχθεί όσο το δυνατόν πιο καθαρά και συνεκτικά.